

Mirza Cihânşâh Hakîkî'nin Dili Üzerine Notlar *Notes on the Language of Mirza Cihânşâh Hakîkî*

Prof. Dr. Osman YILDIZ*

Özet

Karakoyunlu hükümdarı Mirza Cihânşâh, Hakîkî mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazmış Azerbaycan Türk edebiyatının XV. yüzyıldaki en önemli şairlerinden dir. Günümüze ulaşmış bilinen tek eseri divanıdır. Makalede Hakîkî Divanı'ndaki Türkçe şiirler dil yönünden incelenerek Hakîkî'nin dilindeki fonetik, morfolojik ve leksik öğeler tespit ve tahlil edilmeye çalışıldı. Bu doğrultuda, şairin dilindeki belirlediğimiz Anadolu Türkçesiyle ortak öğeler, Azerbaycan Türkçesi için karakteristik öğeler ve Oğuz Türkçesi haricî Türk dili öğeleri maddeler hâlinde verildi.

Anahtar Kelimeler: *Mirza Cihânşâh Hakîkî, Cihânşâh Hakîkî'nin Türkçesi, Erken Azeri Türkçesi, Doğu Oğuzcası, Azeri şairi.*

Abstract

Karakoyunlu ruler Mirza Cihânşâh, who wrote poems in Persian and Turkish under the name Hakîkî, is considered as one of the most important poets of the Azerbaijani Turkish literature in the 15th century. His only work reaching to present day is his divan. In the paper, our aim is to determine and to analyse the phonetic, morphological and lexical elements in the language of Hakîkî by evaluating the Turkish poems in Hakîkî's Divan in terms of language. For this aim, common aspects of the poet's language with the Anatolian Turkish, characteristic elements for the Azerbaijani Turkish and Turkish elements except for the Oghuz Turkish are specified.

Keywords: *Mirza Cihânşâh Hakîkî, Cihânşâh Hakîkî's Turkish, Early Azerbaijani Turkish, Eastern Oghuz Language, Azerbaijani poet.*

Mirza Cihânşâh (1397/1467), Kadı Burhaneddin (1344-1398), Fatih Sultan Mehmet (1432/1481) ve Hüseyin Baykara (1438-1506) gibi Türk edebiyatı tarihinde pek çok örneğini gördüğümüz hükümdar şairlerden biridir. O, XIV.-XV.

---

* SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, osmanyildiz@sdu.edu.tr

yüzyıllarda Doğu Anadolu'nun iskânı ve Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli görevler üstlenmiş Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarıdır (Sümer 1957: 429-447).

Mirza Cihânşâh, Hakîkî mahlasıyla, Farsça ve Azerbaycan Türkçesiyle şiirler yazmıştır. Kendisi daha hayattayken bu şiirlerini bir divanda toplamıştır. Şairin bilinen ve günümüze de ulaşmış tek eseri bu divanıdır. Hakîkî, Türkçe şiirlerini Hurûfî anlayışla tamamen Nesîmî'nin tesirinde kalarak kaleme almıştır (Macit 2002: 34-58; Seferli vd. 1993: 88).

Hakîkî Divanı'nında 96 Türkçe gazel ve 34 tuyug; 31 Farsça mesnevi, 116 Farsça gazel ve 1 Farsça müstezad yer almaktadır (Macit 2002: 59-74). Bu divanın beş nüshası vardır. Hakîkî'nin Farsça şiirleri, Veyis Değirmençay tarafından metin ve Türkçe tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır. Hakîkî'nin Türkçe şiirleri ise biri Türkiye'de olmak üzere dört kez basılmıştır. Türkiye'de şaire ait Türkçe şiirler, Muhsin Macit tarafından "Karakoyunlu Hükümdârı Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri" (Grafiker Yayınları, Ankara 2002) adıyla yayımlanmıştır. Bu çalışmada, *Hakîkî Divanı*'nın dört nüshası karşılaştırılmıştır. Son olarak Fîrûz Refâhî Alem-dârî, Tahran nüshasını esas almak suretiyle Hakîkî'nin bütün şiirlerini neşretmiştir (Macit 2013: 59-74).¹

Jale Demirci, Süleymaniye nüshasına dayalı olarak Cihânşâh Hakîkî Divanı'nın metnini hazırlamış, dil özelliklerini incelemiş ve diziniyle birlikte yayımlamıştır (2010).

Biz de bu yazımızda, Macit'in yukarıda künyesini verdiğimiz çalışmasını esas alarak Hakîkî'nin Türkçe şiirlerini dil yönüyle inceledik. Bu amaçla, şairin Türkçesindeki fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri tespit ve tahlil etmeye çalıştık. Ayrıca bu araştırmayla, bir yandan Hakîkî'nin Türkçesinin niteliklerini belirlemeye, bir yandan da şairin dili özelinde XV. yüzyılda Eski Batı Türkçesini teşkil eden Anadolu ve Azerbaycan sahaları arasında hangi ortak ve farklı dil özelliklerinin bulunduğunu ortaya koymaya gayret ettik.

Eldeki malzemedan hareketle diyebiliriz ki, Hakîkî'nin Türkçesini vücuda getiren üç önemli diyalekt özelliği vardır. Bu dil özellikleri şöyledir:

- A. Anadolu sahasıyla ortak (Batı Oğuzcası) dil özellikleri,
- B. Azerbaycan sahası için karakteristik (Doğu Oğuzcası) dil özellikleri,
- C. Oğuz Türkçesi haricî Türk dili özellikleri.

Şimdi bu ana başlıklar çerçevesinde şairin dilindeki belirlediğimiz özellikleri maddeler hâlinde görelim:

¹ Bk. <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com>, 27. 11. 2017.

A. Anadolu Sahasıyla Ortak (Batı Oğuzcası) Dil Özellikleri

1. Çeşitli sebeplerle /-a-/ < /-u-/ , /-i-/ < /-e-/ , /-ö-/ < /-è-/ vb. birtakım ünlü değişimleri görülür:

boya-na << *bođu*- (66/1), *giy-en* << *ked-* (29/T), *götür-di* “götürdü” << *kèt-tür-* (Gemalmaz 1994: 13) (33/4) vb.

2. Damak uyumu, emir 2. teklik şahıs eki² dışında tamdır:

adını (65/5), *bağmamışam* “bakmamışım” (57/7), *çevresinde* (27/7), *dilerse* (46/1), *etmegini* “ekmeğini” (46/3), *gönlümüñ* “gönlümün” (22/7), *ırak* “ırak, uzak” (80/5), *içmeyen* (89/5), *kaş-larınıñ* “kaşlarının” (72/7), *oynaram* “oynarım” (70/1), *özümde* (57/8), *sürmegi* “sürmesi” (59/6), *tükendi* (43/5), *varlığın* “varlığını” (76/9), *yalvarası* “yalvaracak” (28/T) vb.

Emir 2. teklik şahıs eki, birkaç örnek dışında, ince sıradan kelimelerde olduğu gibi kalın sıradan kelimelerde de genellikle [-gil] şeklinde olup damak uyumunu bozar:

di-gil “de, söyle” (46/6), *iç-gil* “iç” (87/2), *nazar kııl-ğıl* “bak” (13/7), *şâ'ibe kıılma-ğıl* “şüphe etme” (72/9); *koyma-gil* “koyma” (3/9), *bî-haber olma-gil* “habersiz olma” (26/6), *sorma-gil* “sorma” (25/T), *unut-gil* “unut” (87/4).

3. Dudak uyumu, Eski Batı Türkçesinde olduğu gibi (Yıldız 2010: 105-136) burada da oldukça zayıftır. Kelime tabanlarında ve eklerde genellikle uyumsuzluk hâkimdir; ancak bazı ekler, artık yer yer uyuma girmeye başlamıştır.

3.1. Dudak uyumuna girmeyen kelime tabanları

ağulu “zehirli” (65/11), *ayru* (< *ağru* < *adru*) “ayrı” (13/4), *içün* (< *üçün* < *uçun) “için” (24/2), *karşu* “karşı” (10/5), *oğı* (< *oğı*) “okumak” (66/4).

Bir kelime ise uyumlu ve uyumsuz şekilleriyle nöbetleşmeli kullanılmıştır:

esrü-di (27/4) (< **es+(g)ür-*) [Gülensoy 2011: 342] ~ *esri-mişem* “sarhoş olmak” (53/4).

3.2. Dudak uyumuna bağlanmayan ekler

3.2.1. Yuvarlak ünlülü ekler

{+IU} << {+IXG} (isimlerden varlık sıfatları yapan ek)

fitne+lü “fitneli” (4/3), *yara+lu* “yaralı” (11/5), *giz+lü* “gizli” (56/2) vb.

{+sUz} < {+sXz} (isimlerden yokluk sıfatları yapan ek)

² O. F. Sertkaya'ya göre bu şekil, emir eki değil “pekiştirme morfemi”dir (1996: 135-142).

dermân+suz “dermansız” (29/3), *nihâyet+süz* “nihayetsiz” (62/6),
nazar+suz “nazarsız” (15/2)

[-uğ] < {-(U)K} (fiilden isim yapma eki)

ayruğ (< ayruğ < ayıruğ < adıruğ < adıruğ) “başka” (58/2)

{-dUr-} (ettirgenlik eki)

yan-dur-dı “yaktı” (79/3); *iriş-dür* “eriştir” (79/5).

Bu ek, bir kelimede kalıplaşmıştır: *getür* (< keltür-) “getirmek” (72/4)

{-Ur-} (ettirgenlik eki)

biş-ür-mez “pişirmez” (46/3), *iç-ür-di* “içirdi” (4/5), *yat-ur-sun*
“yatırsın” (8/3) vb.

{+(U)m} < {+(X)m} (1. teklik kişi iyelik eki)

baş+um+ı “başımı” (36/2), *cân+um* “canım” (1/3), *derd+üm*
“derdim” (69/3) vb.

{+(U)ñ} < {+(X)ñ} (2. teklik kişi iyelik eki)

ağz+uñ “ağzın” (45/2), *cemâl+üñ+i* “yüz güzelliğini” (79/2),
kaş+uñ+a “kaşına” (59/3) vb.

{+(U)mUz} < {+(X)mXz} (1. çokluk kişi iyelik eki)

cân+umuz “canımız” (6/T), *çeşme-i hayvân+umuz* “bengi su çeş-
memiz” (6/T), *îmân+umuz* “imanımız” (6/T) vb.

[+uñuz] < {+(X)ñXz} (2. çokluk kişi iyelik eki)

ışk+uñuz “aşkınız” (28/6)

{+(n)Uñ} < {+(n)lñ} (tamlayan eki)

âyet+in+üñ “âyetinin” (64/3), *bahâ+sın+uñ* “pahasının” (11/2),
dünye+nüñ “dünyanın” (72/1) vb.

{-(y)Up} << {-(X)p} zarf-fiili

gel-üp “gelip” (30/4), *bil-üp* “bilip” (62/2), *terk id-üp* “terk edip”
(71/4) vb.

{-(y)UbAn} << {-(X)pAn} zarf-fiili

teşebbüh kıl-uban “benzetip” (34/5), *yandur-uban* “yakıp” (76/5)

{-(y)UpdUr} << {-(X)p turur} (öğrenilen geçmiş zaman eki)

kal-updur “kalmıştır” (30/2)

{+Uñ} << {+Xñ} (iyelik kökenli 2. teklik şahıs eki)

daş eyle-d+üñ “taş ettin” (47/3), *del-d+üñ* “deldin” (28/T), *mü-
sağhar eyle-d+üñ* “büyüledin” vb.

{-(U)r} << {-(X)r} (geniş zaman eki)

bil-ür “bilir” (1/1), *cân vir-ür* “can verir” (11/2), *sal-ur* “salır” vb.
{-sUn} (emir 3. teklik şahıs eki)
bağ-sun “baksın” (15/2), *bil-sün* “bilsin” (21/1), *olma-sun* “olmasın” (31/6) vb.
{+dUr} << turur (bildirme eki)
kalbinde+dür “kalbindedir” (12/4), *kıble+dür* “kıbledir” (6/6), *ya-ra+dur* “yaradır” (27/5) vb.

3.2.2. Dar-düz ünlülü ekler

{+(y)l} << {+(X)G} (yükleme durumu eki)
boyn+uñ+ı “boynunu” (87/8), *küfr+i* “küfrü” (11/8), *söz+i* “sözü” vb.
{+l} (iyelik kökenli 3. teklik şahıs eki)
dut-d+ı “tuttu” (4/1), *gör-d+i* “gördü” (2/7), *itür-d+i* “yitirdi” (1/4) vb.
{-Gll} (emir 2. teklik şahıs eki)
ol-gil “ol” (12/6), *unut-gil* “unut” (87/4)
{ml} < {mU} (soru eki)
‘aynuñ mı+dur “gözün müdür” (22/4), *degül mi+dür* “değil midir” (18/1) vb.

3.3. Dudak uyumuna giren veya girmeye başlayan ekler

{-(X)l-} (edilgenlik eki)
aç-ıl-dı (43/3), *di-n-il-ür* “denilir” (23/2), *tök-ül-mez* “dökülmez” (8/7) vb.
{-(X)n-} (dönüşlülük eki)
bul-un-maz (74/3), *çal-ın-dı* (73/8), *gör-ün-di* “göründü” (3/3) vb.
{-(X)ş-} (işteşlik eki)
ir-iş-di “erişti” (77/6), *tut-uş-dı* “tutuştı” (50/1)
{+(s)l(n)} (3. teklik kişi iyelik eki)
Ek, genellikle dar-düz ünlüldür ve dudak uyumuna girmez:
cânkuş+ı “can kuşu” (5/6), *göñl+i* “gönlü” (32/T), *od+ı* “ateşi” (65/2) vb.

Fakat yuvarlak ünlülü iki kelimeye [+ün+] şeklinde getirilerek uyuma girmiştir:

üst+ün+de (59/4), *yüz+ün+üñ* “yüzünün” (64/3).
{+Um} << {+Xm} (iyelik kökenli 1. teklik şahıs eki)

Genellikle yuvarlak ünlüdür ve dudak uyumuna girmez:

di-d+üm “dedim” (54/1), *yan-d+um* “yandım” (70/7), *nîk-nâmeyle-d+üm* “iyi adlı, iyi ad kazanmış ettim” (27/T) vb.

Fakat birkaç kelimedede düz ünlülü kelimelere [+ım] şeklinde getirilerek uyuma girmiştir:

sakla-r+d+ım (56/2), *sal-d+ım* (54/3), *yan-d+ım* (70/7)

{-mXş} < {-mİş} (öğrenilen geçmiş zaman eki)

bul-muş+am “bulmuşum” (62/7), *çek-miş* (12/2), *düş-müş+em* “düşmüşüm” (61/7), *gör-müş+em* “görmüşüm” (10/7), *koy-muş+am* “koymuşum” (53/6), *sal-mış+am* “salmışım” (37/6) vb.

4. Orta hecede vurgusuzluk sebebiyle, sürekli ünsüzlerin komşuluğundaki dar ünlüler geniş ünlülere göre açıklık dereceleri daha az olduğu için düşer:

ağzuñ “ağzın” (45/2), *bağrını* “bağrını” (47/3), *beñzetdi* “benzetti” (79/3), *boynuñı* “boynunu” (87/8), *oynaram* “oynarım” (70/1) vb.

5. Eski Türkçedeki /ñ/ (damak n’si), Anadolu sahasındaki diğer şairlerin dilinde olduğu gibi Hakîkî’nin dilinde de kullanılmaya devam etmektedir:

añla-maz “anlamak” (51/2), *beñzet-di* “benzetmek” (79/3), *göñül* “gönül” (11/2), *kaş+uñ* “kaşın” (45/2), *saña* “sana” (17/6) vb.

6. Ön seslerde bolca /d-/ < /t-/ ve /g-/ < /k-/ ötümlüleşmeleri görülür:

dağılmış “dağılmış” (43/1), *dağlı* “da, de, dahi” (53/1), *damunuñ* “cehennemini” (16/5), *dañ* “tan, şafak vakti” (50/5), *daş* “taş” (47/3), *değer* “değer” (34/3), *degül* “değil” (18/1), *deldüñ* “deldin” (28/T), *digil* “de, söyle” (46/6), *diler* (46/5), *doldı* “doldu” (88/7), *dudağı* “dudağı” (19/4), *dutdı* “tuttu” (31/3), *düşdüm* “düştü” (7/2); *geçer* (59/6), *gel* (11/4), *gerçek* (34/1), *getür* “getir” (72/4), *gice* “gece” (24/2), *girdi* (75/1), *gıtdi* “gitti” (7/1), *giyen* (29/T), *gizlü* “gizli” (56/2), *göñli* “gönlü” (32/T), *gör* (20/T), *götürdi* “götürdü” (33/4), *gözler* (57/8), *gün* (2/10)

7. Ön seste ve iç seslerde /v/ < /b/ süreklileşmeleri görülür:

sevmişem “sevmişim” (70/1), *yalvarası* “yalvaracak” (28/T); *var* (14/1), *vir* “ver” (84/1)

8. Kök ünlüsünden sonra /-y-/ << /-d-/ süreklileşmeleri görülür:

ayağına “ayağına” (36/2), *boyuñdur* “boyundur” (23/1), *koy* (3/9) vb.

9. Ünsüz düşmesi, erime, yutulma ve hece düşmeleri görülür:

ol-dum << *bol-* (19/4); *ırak* < *yırak* (80/5); *getür* “getir” << *keltür* (72/4); *damu-nuñ* “cehennem” << *tamuğ* (16/5), *su+sadı* << *sub* (28/5); {-y)An}< {-GAn}, {-y)All}< {-GAll}; *görsed* “göster” << *kör-üg+se-t* (87/7); *el+inde* < *elig* (27/1)

10. İçseslerde ünlü çatışmasını önlemek için /y/ ünsüzü türer:

bilme-y-en (86/2), *dolma-y-inca* (8/7), *efsâne-y-i* (28/8), *olma-y-a* (49/2) vb.

11. Geçişme, birleşme ve ulama ses hadiseleri (Yıldız 2015: 231-252) görülür:

böyle << *bu eyle (37/1), *niçük* “nasıl, neden, niçin” << *ne+çe ök* (27/7); *degül* “değil” << *dağ ol* (18/1), *şol* “şu” < *uş ol* (12/4); *k’anuñ* “ki onun” < *ki anuñ* (7/3), *n’ider* “ne eder” < *ne ider* (83/1), *n’ola* < *ne ola* (80/7) vb.

12. Dudak ünsüzlerinin etkisiyle ünlü (/ü-/ < /i-/) ve ünsüz dudaklılaşması (/m/ < /ñ/) görülür:

menüm “benim” << *beniñ* (50/1)

13. Eski Anadolu Türkçesi metinlerine paralel olarak ünsüzü sürekli ötümlü olduğu için ünsüz uyumuna bağlanamayan ekler, burada da uyumsuzluklarını sürdürmektedirler³:

{+dA} (bulunma durumu eki)

hasret+de “hasrette” (12/3), *leţâfet+de* “güzellikte” (2/9), *melâhat+da* “güzellikte, yüz güzelliğinde” (92/4) vb.

{+dAn} (ayrılma durumu eki)

cihet+den “cihetten” (3/2), *ğavvâş+dan* “dalğıçtan” (87/4), *Hak+dan* “Haktan, Allahtan” (1/7) vb.

{+dUr} (bildirme eki)

hidâyet+dür “hidayettir” (23/5), *vâcibolmuş+dur* “vacip olmuştur” (22/9), *yoh+dur* “yoktur” (15/1) vb.

{-d} (görülen geçmiş zaman eki)

bulaş-d+ı “bulaştı” (79/7), *ırağdüş-d+üm* “uzak oldum, uzak buldum” (7/2), *tök-d+i* “döktü” (79/6) vb.

{-(y)UpdUr} (öğrenilen geçmiş zaman eki)

düş-üpdür “düşmüştür” (69/1), *ğarķ-âb ol-updur* “suya batan olmuştur” (3/1), *ķal-updur* “kalmıştır” (30/2).

³ Bu ekler, günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinde uyuma girerken, ölçünlü Azerbaycan Türkçesinde ise uyumsuzluklarını halen sürdürmektedirler (bk. Kartallioğlu-Yıldırım 2007).

14. Yapım ekleri, Eski Anadolu Türkçesindeki yapım ekleriyle aynı görev ve ses yapısındadır:

{+daş}, [+ge], [+iz], {+lIk}, {+lU}, {+sUz} (isimden isim türeten ekler)

yol+daş (58/3); *öz+ge* “başka” (29/6); *beñzetdi* “benzetti” < beñ+iz+etdi (79/3); *er+lik* (8/T), *men+lig+i* “benliği” (72/3), *var+lıg+ın* “varlığını” (76/9); *ağ+lu* “ağulu” (65/11), *fitne+lü* “fitneli” (22/4), *giz+lü* “gizli” (56/2), *yara+lu* “yaralı” (11/5); *başıret+süz* “basiretsiz” (17/2), *nihâyet+süz* “nihayetsiz” (23/5) vb.

{+A-}, [+ar-], {+dA-}, {+lA-}, {+sA-} (isimden fiil türeten ekler)

dil+e-rse (46/1), *oynaram* “oynarım” < oyun+a-ram; *kız+ar-dı* (23/3); *al+da-ndı* (47/3), *isterem* “isterim” < iz+de-rem (37/4); *bağ+la-dı* (31/7), *sak+la-* (47/2); *görsed* “göster” < körüg+se-t (87/7), *su+sa-dı* (28/5) vb.

[-a], {-(A)K}, [-(u)ğ], [-U], [-un], [-z] (fiilden isim türeten ekler)

yar+a+lu “yaralı” (11/5); *dudağı* “dudağı” < tut-ağ+ı (19/4), *ıra-k* (80/5), *sor-ağ+ını* “sormakla öğrenilen şeyini, haberini” (89/3); *ayru* “ayrı” < adır-u (13/4), *karşu* “karşı” < karşı-u (10/5), *ötrü* < ötür-ü (32/T), *ayruğ* “başka” < adır-uğ, *ba-ğ+ladı* “bağladı” (31/7); *oynaram* “oynarım” < oy-un+aram (70/1); *söz+z+i* “sözü” (65/2) vb.

{-y-} (fiilden fiil türeten ek)

ko-y- (3/9)

15. Çokluk, iyelik, hâl, tamlayan ve soru ekleri bakımından genellikle Eski Anadolu Türkçesiyle paralellik gösterir:

{+lAr} (çokluk eki)

göz+ler+üñ “gözlerin” (18/7), *kaş+lar+uñ* “kaşların” (11/5), *saç+lar+ınuñ* “saçlarının” (72/6) vb.

{+(U)m}, {+(U)ñ}, {+(s)l(n)}, {+(U)mUz}, {+(U)ñUz} (iyelik ekleri)

cân+um+ı “canımı” (64/1), *fikr+üm* “fikrim” (57/3); *baş+uñ+ı* “başını” (3/9), *derd+üñ* “derdin” (88/3); *baş+ın+ı* (11/3), *ğamze+si* (8/5), *od+ı* “ateşi” (65/2), *vefâ+sın+ı* (1/1); *cân+umuz* “canımız” (6/T), *îmân+umuz* “imanımız” (6/T); *ışk+uñuz* “aşkıınız” (28/6) vb.

{+(y)A}, {+(y)l}, {+dA}, {+dAn}, {+(y)lA}, [+ca] (hâl ekleri)

arşa+ya “arsaya” (72/10), *ayağ+uñ+a* “ayağına” (11/3), *hikmet+e* (18/3); *atın+ı* (25/T), *gönlüm+ı* “gönlümü” (36/6), *cefâ+yı* (24/4); *âlem+de* “âlemde” (7/4), *katın+da* (8/2); *cihet+den* “cihetten”

(17/3), *yâr+dan* (8/8); *odı+yla* “ateşiyle” (32/4), *saçuñ+la* “saçınla” (59/3), *kâmuñ+ca* “kâkınca” (13/6), *mun+ca* “bunca” (96/7) vb.

{+(n)Uñ} (tamlayan eki)

'aqlum+uñ “aklımın” (43/5), *'âlem+üñ* “âlemin” (41/4), *endîşe+nüñ* “endişenin” (8/7) vb.

{+ml} (soru eki)

câmında mı “kadehinde mi” (22/6), *degül mi+dür* “değil midir” (18/1) vb.

16. Çatı ekleri, görev bakımından Eski Anadolu Türkçesiyle hemen hemen aynıdır; ancak bazı eklerin yardımcı ünlüleri, yuvarlak ünlülü fiillerden sonra daima yuvarlak olup dudak uyumuna girer (bk. 3.3):

{-Xl-}, {-(X)n-}, {-(X)ş-}, {-Ur-}, {-t-}, [-it-], [-dür-] (çatı ekleri)

aç-ıl-dı (43/3), *din-il-ür* “denilir” (23/2), *yaz-ıl-mış* (43/2), *tök-ül-mez* “dökülmez” (8/7); *alda-n-dı* (47/3), *boya-n-a* (66/1), *bul-un-maz* (74/3), *çal-ın-dı* (21/2), *gör-ün-di* “göründü” (3/3); *ir-iş-di* “erişti” (2/10), *tut-uş-dı* “tutuştı” (50/1); *biş-ür-mez* “pişirmez” (46/3), *iç-ür-di* “içirdi” (4/5), *yat-ur-sun* “yatarsın” (8/3), *yet-ür-di* “yetirdi” (36/2); *ağla-t-dı* “ağlattı” (66/11), *benze-t-di* “benzetti” (79/3), *eri-t-di* “eritti” (88/3), *esrü-t-di* “sarhoş etti” (79/6); *ağ-it-dı* “akıttı” (81/5); *iriş-dür-* “eriştir” (2/5) vb.

“Ettirgenlik eki”, iki kelimedede ise Anadolu sahasında olduğu gibi getirildiği kökle kalıplaşmıştır:

getür- “eriştir” << *kel-tür-* (72/4), *götür-di* “götürdü” << *két-tür-di* (Gemalmaz 1994: 13) vb.

17. Olumsuzluk kategorisi, Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibi fiil cümlelerinde {-mA-} ekiyle, isim cümlelerinde “degül” edatıyla karşılanır:

aldan-ma- (66/3), *bağ-ma-mışam* “bakmamışım” (57/7), *bil-me-di* (1/6), *bul-ma-dı* (1/1); *'ârif degül* “ârif değil” (68/3), *âsân degül mi* “kolay değil mi” (95/5) vb.

18. Divan’da çok az sayıda fiilimsi geçmektedir. Bunlar da Eski Anadolu Türkçesinde olduğu gibidir:

{-mAK+} (isim-fiil eki)

kıl-mağ+a “yapmaya” (3/7), *secde kıl-mağ* “secde etmek” (22/9), *gör-mek* (24/2) vb.

{-(y)An}, [-ası] (sıfat-fiil ekleri)

bil-en (45/6), *belâ çekme-yen* (31/1), *mağv ol-an* (11/6); *yalvarası taçâtum* “yalvaracak takatim” (28/T)

[-yınca], [-elden], [-eli], [-Up], [-uban] (zarf-fiil ekleri)

dolma-yınca (8/7); *düş-elden* (57/4); *düş-eli* (14/5), *gör-eli* (65/1), *iç-eli* (65/2); *bil-üp* (62/2), *gel-üp* (30/4), *ol-up* (71/8), *terk id-üp* (71/4); *teşebbüh kıl-uban* “benzetip” (34/5), *yandur-uban* “yakıp” (76/5) vb.

19. Hakîkî'nin Türkçe şiiirlerindeki çekimli fiiller genel itibarıyla Anadolu sahasıyla paralellik gösterir:

[-r+Am], [-Ur], [-r+ler], {-mAz} (olumlu ve olumsuz geniş zaman çekimleri)

dile-r+em (37/7), *hedef eyle-r+em* (15/3), *oyna-r+am* (70/1); *çeker* (47/2), *dinil-ür* “denilir” (23/2), *iriş-ür* “erişir” (76/9), *yetür-ür* “yetirir” (75/7); *di-r+ler* (82/1); *bil-mez+em* “bilmem” (55/1), *taħammül kıl-maz+am* “taħammül etmem” (58/2); *bil-mez* (29/2), *bişür-mez* “pişirmez” (46/3), *bul-maz* (9/3), *bulun-maz* (74/3)

[-d+Um], {-d+Uñ}, {-d+ı}, [-d+ılar] (görülen geçmiş zaman çekimleri)

di-d+üm “dedim” (54/1), *yan-d+um* “yandım” (70/7); *ol-d+uñ* “oldun” (22/T), *del-d+üñ* “deldin” (28/T); *bağ-d+ı* “baktı” (50/6), *çek-d+i* “çektii” (11/5); *sücûd kıl-d+ılar* “secde ettiler” (6/6)

[-(y)A+m], [-e+sin], {-(y)A}, [-e+ler] (istek ekleri)

ol-a+m (70/6), *teşbîh eyle-ye+m* “benzetem” (15/4); *bil-e+sin* (72/4); *esîr olma-ya* (49/2), *şikâyet id-e* “şikâyet ede” (24/7); *dâra çek-e+ler* “idam edeler” (53/5)

[-sA+m], [-sa+ñ], {-sA} (şart çekimleri)

âh eyle-se+m (69/3), *kıl-sa+m* (80/7); *'ârif olma-sa+ñ* (51/6); *gör-se* (89/1), *ķurbân kılma-sa* “kurban etmese” (9/1)

{-Ø}, {-GII}, {-sUn} (emir çekimleri)

çek (87/8), *ķoy* (3/9), *naķar kıl-ğil* “bak” (13/7), *di-gil* “de, söyle” (46/6), *bağ-sun* “baksın” (15/2), *bil-sün* “bilsin” (23/1), *naşîb ol-sun* (5/4)

{+(y)Am}, {+sIn}, {durur}, {+dUr}, {+Ø}, {imîş}, {ise+ñ} (bildirme ekleri)

bîmâr+am “hastayım” (3/6), *sâcid+em* “secde edenim” (6/7), *Hakîkî+yem* “Hakîkîyim” (54/9); *cân+sın* (13/1), *sen+sin* (9/6); *kim durur* “kimdir” (56/49); *var* (14/1); *yara+dur* “yaradır” (27/1), *yegâne+dür* “yegânedir” (25/7); *derd imîş* “dert imiş, dertmiş” (5/2); *'ârif ise+ñ* (72/8)

[-r+d+ım], [-r+se] (birleşik kipli çekimler)

sağla-r+d+ım (56/2); *dile-r+se* (46/1)

20. Birleşik fiiller bir örnek (bk. B.9) dışında hep "isim+fiil" kuruluşundadır. Burada çok zengin bir yardımcı fiil (bul-, çek-, düş-, git-, ir-, kal-, koy-, sal-, vir-vb.) çeşitliliği olmakla birlikte Eski Anadolu Türkçesinin diğer eserlerinde olduğu gibi daha çok "eyle-, it-, kıl-, ol-" yardımcı fiilleri kullanılmıştır:

figân eyle-di (6/3), *harâb eyle-di* (5/1), *terk eyle* (8/7), *teşbîh eyle-yem* (15/4); *şarf id-er* (8/9), *tabîr id-er* (9/5), *tefsîr id-er* (9/2), *te'sîr id-er* (9/1); *işâret kıl-dı* (3/2), *münevver kıl-dı* (3/5), *sücûd kıl-dı* (2/8), *vefâ kıl-maz* (1/2); *âşikâr ol-dı* (7/5), *müyesser ol-dı* (3/7), *rûşen ol-dı* (3/5), *şâhid ol-dı* (6/3) vb.

21. "Şahıs zamirleri", "işaret zamiri", "belirsizlik zamirleri", "soru zamirleri", "bağlama (nisbet) zamiri" ve "vasfiyet zamiri" eserde genel itibarıyla Eski Anadolu Türkçesiyle aynıdır:

sen (13/6), *senüñ* (34/2), *seni* (40/5), *saña* (54/6), *sende+dür* (96/7), *senden* (55/3), *ol* (10/1), *anuñ* (9/2), *anı* (9/5), *aña* (9/2), *anda* (56/3), *andan* (87/8), *bizi* (76/2); *bu+dur* (36/6); *her kim* (1/2), *her kime* (10/2), *her kimüñ* (9/1), *kim* (2/4), *kimse* (76/4), *her kimsenüñ* (78/6), *biri* (95/3), *ne* (13/1), *ayruğı* (65/13), *cümlesi* (78/4); *kim durur* (56/4), *nedür ki* (27/5); *ol ki* (8/1), *ey cân kim* (23/6); *ol kemend-i zülfünde+ki*

22. Divan'da kullanılan "niteleme (tavsif) sıfatları", "işaret sıfatları", "belirsizlik sıfatları (mübhem sıfatlar)", "sayı sıfatları" ve "soru sıfatları" Eski Anadolu Türkçesindeki gibidir:

ağulu firkatini (65/11), *âşüfte göñlümi* (81/4), *fitnelü 'aynuñ mîdur* (22/4), *ğara gözüñ* (76/8), *mestâne gözlerüñ* (18/7), *siyâhî ğamzeler* (44/3), *virâne göñlümi* (94/8); *böyle muşavver* (14/4), *bu gün* (2/10), *o çeşm-i ğumâradur* (27/4), *ol fitneden* (45/4), *şol zülf imiş* (35/2), *şu dâm u dâneler* (28/1); *bir esîr* (15/6), *her ân* (36/3), *nice zâhidleri* (64/2); *bir kerre* (47/5), *iki cihânda* (54/5), *yüz yere* (20/T); *ne cânsın* (13/1), *ne derd imiş* (5/2), *ne yirde var* (14)

23. Divan'daki "zaman zarfları", "yer zarfı", "miktar zarfları", "suret zarfları" Eski Anadolu Türkçesindeki gibidir:

bu gün (2/10), *ezel güninde* (57/2), *bir gice* (24/2), *o demki* (6/5), *bir demde* (20/T), *her ân* (36/3), *her şeb* (69/1), *bir lağza* (88/5), *geh* (96/5), *gehî* (50/3), *şâm u seherden* (20/1), *seherde* (59/1), *subh u şâm imiş* (92/1), *maşşer güninde* (27/3), *evvel ü âhîrde*

(54/5), *haçan* (1/8), *hemîşe* (27/4), *her nice* (25/8); *ruhuñ güzlârına karşı* (23/3); *hayli* (7/2), *bir şemmece* (21/6), *hezâr* (62/1); *böyle gerek* (37/1), *pâre pâre kıılır* (24/1), *göñül oldı derd ilen hasta* (46/6), *tükendi şabr-ı göñül kalmadı qarâr yine* (75/1).

24. Divan'da geçen "bağlama edatları", "son çekim edatları (postposition)", "soru edatları", "berkitme edatı", "çağırma (hitap) edatları" ve "teesürî nida (affectif) edatları" Eski Anadolu Türkçesindeki gibidir:

ger ehilseñ (12/6), *gerçi bed-nâm olmuşam* (7/4), *Mansûrvâr egerçi meni dâra çekeler* (53/5), *eger teşrîf kılsañ* (3/6), *velî melâhat ilen ber-kemâl böyle gerek* (37/2), *Dâğ-ı hasret çünki ol yârûñ gamıdır 'âşıka* (26/5), *çün Hakîkînüñ iki 'âlemde sensin dil-beri* (9/6), *'âşıkuñ dîni meger kim küfr ü îmânındadır* (19/5), *gelgil ki düşdi sûz-ı firâkuñda câna tâb* (5/1), *hayli eyyâm oldı kim düşdüm vişlûñden ırağ* (7/2), *fitnelü 'aynuñ mıdur yâ fitne hâbından mıdur* (22/4), *her kim ki yârı gayr ile bigâne bilmedi* (1/7), *yağdı firâk odiyla meni hasret ü gamuñ* (32/4), *hicâb-ı zulmet ilen bağladı başîretini* (31/7), *gel kerem birle nazar kılgıl Hakîkî hâline* (13/7), *küfri îmân bilen göñül pîr-i muğâna ta'n ider* (11/8), *hüsn ü leţâfetde yüzüñdür kamer* (2/9), *'aklum itürdi Leylî vü Mecnûn hikâyetin* (1/4); *mestâne gözlerüñ kimi 'ayyâr bilmemem* (53/8), *çemende serv-kadüñ tek çınâr görmemişem* (57/1), *çü sen teki şanem-i gam-güsâr görmemişem* (57/3), *zerrevâr* (49/4), *Âşaf-misâl* (86/2), *görmek içün* (24/2), *'âlem üzre* (25/7), *'âlemi kıldı münevver nûr-ı vechüñ tâ ebed* (3/5), *çün göñül tahtında senden özge sulţân istemez* (29/6), *andan ötrü göñli hasret-hânedür* (32/T), *mundan ayruğ olmasun* (7/4), *vaşluñdan ayru çâre yoğ* (13/4), *bu zevk içinde* (14/3); *nice bahsun* (15/2), *ki men ol 'ayna niçün kâfir-i Türkâne didüm* (64/6), *bî-çâre 'ışka neyleye tedbîr ü çâresin* (74/4); *ki anuñ kimi cihânda dahı dil-pezîr yoğdur* (15/1); *gerçi bed-nâm olmuşam 'ışkuñdan ey dil-ber senüñ* (7/4), *yârûñ gamında kıılma şikâyet Hakîkîyâ* (32/6), *dil-berâ 'ışkuñ yolından âle-i zâr itmışem* (58/1), *yâ Rab nedür* (27/5); *bu câna şaldı figân ile zâr u âhin anuñ* (47/1), *men bu zât-ı hilkatüñ nefsinde zinhâr itmışem* (58/10).

25. Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde Arapça ve Farsça terkiplerin (Arapça terkipler: 80 tane, %1; Farsça terkipler: 1512 tane, %19.4) yanı sıra bolca Türkçe isim, zamir ve sıfat tamlamaları da görülmektedir:

yâruñ gâminde (1/1), *yâruñ vişâli* (1/6), *yüzüñ âyeti* (2/2), *saçuñ şânına* (2/6), *zülfüñ şânına* (3/3), *saçuñ her târesinden* (3/4), *ol haţ u hâl u ruĥ u zülfüñ hesâbın* (3/7) vb.; *Leylî vü Mecnûn hikâyetin* (1/3), *şîrîn yolında* (1/4), *meh-tâb çevresinde* (27/7) vb.; *menüm 'aynumda* (3/4), *menüm dil-ârâmum* (28/2), *cânum* (1/3), *'aqlum* (1/4), *senüñ 'işkuñdan* (7/4), *senüñ kâmuñca* (13/6), *hâl ü haţtuñ* (2/6), *lebüñ* (2/3), *la'lüñ* (2/3), *anuñ veçinde* (9/2), *anuñ şifâtını* (25/7), *ğamzesi* (30/3), *yolında* (30/2), *cânumuz* (6/T), *îmânumuz* (6/T), *'işkuñuz* (28/6) vb.; *fitnelü âlinden* (4/1), *şikeste gönül* (6/2), *bu yolda* (12/7), *şu dâm u dâneler* (28/1), *o kemân u kavsa* (15/3), *şol ravzanuñ* (12/4), *ol nûrdan* (1/8), *böyle muşavver* (14/4), *bir esîr* (15/6), *iki'âlemde* (21/6), *her bî-şafâ* (1/1), *nice zâhidleri* (64/2), *ne burhândur* (73/6) vb.

26. Sayımımıza göre, Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde toplam 2124 madde başı vardır. Bunlardan 196'sı (%9.2) Türkçe kelime, kalan 1928'i yabancı kelime/ögedir.⁴ Türkçe kökenli kelimelerden Anadolu sahasıyla müştereken kullanılanlar şunlardır:

açıl- (43/3), *ad*(65/6), *ağrı-* (27/2), *ağlat-* (66/11), *ağz+* "ağız" (45/2), *al*"kırmızı" (76/7), *al-* (46/3), *aldan-* (47/3), *alt* (85/3), *aña* (1/7), *anda* (56/3), *andan* (87/8), *anı* (95/7), *añla-* (51/2), *anuñ* (8/6), *arun-*⁵ "arınmak" (21/4), *at* (25/T), *ay* (37/2), *ayağ+* (36/2), *ayru* "başka" (53/1), *ayruğ* "başka" (58/2), *bağla-* (31/7), *bağr+* "bağır" (22/8), *baş* (60/7), *beñzet-* (79/3), *bil-* (16/7), *bir* (10/7), *biri* (95/3), *birle* "birlikte, ile" (13/7), *biz* (76/3), *boy* (2/8), *boyan-* (66/1), *böyle* (14/4), *bu* (2/7), *bugün* (19/7), *bul-* (9/3), *bulaş-* (79/7), *buyur-* (95/5), *çal-* (83/7), *çalın-* (21/2), *çek-* (11/5), *çevre* (27/7), *dağıl-* (43/1), *dağı* (15/1), *deg-* (34/3), *degül* "değil" (18/1), *del-* (76/8), *di-* "demek" (25/1), *dile-* (37/7), *dinil-* "denilmek" (23/2), *dol-* (88/7), *dudağ+* (19/4), *dut-* "tutmak" (31/3),

⁴ Hakîkî'nin Türkçe şiirlerinde Türkçe kökenli kelimelerin alıntı kelimelerden bir hayli az olduğunu N. Xudiyev de şu sözlerle ifade eder:

M.C. Həqiqinin:

Ey ruxün gülzari-cənnət, saçların reyhanidir,

Vey dodağın abi-heyvan, can onun heyranidir - mətləli qəzəlində Azərbaycan Türk mənşəli sözlər – 19 (%28); qəyri-türk mənşəli sözlər -66 (%72): a) anlaşılıqlı olanlar – 46 (%49); b) anlaşılıqlı olmayanlar – 20 (%23) (Xudiyev 1977: 222).

⁵ Bu kelime sehven böyle okunmuş olmalıdır; çünkü aynı kelime gerek Eski Türkçe döneminde gerek Eski Anadolu Türkçesinde gerekse çağdaş Azərbaycan Türkçesinde "arın-" şeklindedir (bk. Caferoğlu 2011: 19; TDK 1983: 12; Altaylı 1994: 52). Kelime, J. Demirci (2010: 43) tarafından da "arın" şeklinde okunmuştur.

düş- (4/2), *egri* “eğri” (28/6), *el* (27/1), *erit-* (88/3), *erlik* (8/T), *es-* (50/5), *esri-* (53/4) ~ *esrü-* “sarhoş olmak” (27/4), *esrüt-* “sarhoş etmek” (79/6), *etmeg+* “ekmek” (46/3), *ey* (1/2), *eyle-* (84/1), *geç-* (88/5), *gel-* (48/7), *gerçek* (34/1), *gerek* (37/1), *getür-* “getirmek” (36/1), *gice* “gece” (24/2), *gir-* (75/1), *git-* (7/1), *giy-* (29/T), *gizlü* “gizli” (56/2), *göñül* (11/2), *gör-* (10/7), *görün-* (3/3), *götür-* (33/4), *göz* (23/7), *gün* (2/10), *i-* “i- fiili” (5/2), *iç-* (60/2), *içinde* (11/1), *içün* “için” (24/2), *içür-* “içirmek” (4/5), *iki* (25/7), *ile* (1/6), *in-* (21/2), *ir-* “ermek” (72/2), *iriş-* “erişmek” (2/10), *iste-* (1/3), *işit-*(8/3), *it-* “etmek” (40/5), *kal-* (30/2), *kan* (66/1), *kara* (57/8), *karşu* “karşı” (10/5), *kaş* (45/2), *kat* (18/8), *kıl-* (37/9), *kızar-* (23/3), *kim* (2/4), *kim* “ki” (7/2), *kimse* (76/4), *kon-* (30/4), *kop-* (7/6), *koy-* (51/7), *kul* (48/5), *kur-* (84/4), *kuş* (5/6), *mı/mi* (22/1, 22/7), *ne* (1/1), *nice* (15/2), *niçük* “nasıl” (27/7), *niçün* “niçin” (64/6), *nişe* “nice” (15/3), *o* (15/3), *ol* (66/1), *ol-* (1/6), *oyna-* (70/1), *öğren-* (4/3), *saç* (4/3), *sakla-* (47/2), *şal-* (47/1), *saña* (54/6), *sen* (54/5), *sep-* (3/6), *siğ-* (11/4), *şor-* (26/1), *söyle-* (94/4), *söz* (65/12), *suşa-* (28/5), *sür-* (59/6), *şu* (28/1), *tutuş-* (50/1), *tüken-* (43/5), *unut-* (87/4), *üst* (54/9), *var* (14/1), *varlığ+* (76/9), *vir-* “vermek” (76/10), *yalan* (65/10), *yalvar-* (28/T), *yan-* (28/4), *yara* (81/8), *yaralu* “yaralı” (11/5), *yar* “salya, tükürük” (82/3), *yaş* “gözyaşı” (83/5), *yatur-* “yatırmak” (8/3), *yaz-* (79/2), *yazıl-* (43/2), *yel* (50/5), *yet-* (86/1), *yetür-* “yetirmek, ulaştırmak” (46/7), *yine* (73/1), *yir* “yer” (14/1), *yol* (12/7), *yoldaş* (58/3), *yüz* (71/5).

B. Azerbaycan Sahası (Doğu Oğuzcası) İçin Karakteristik Dil Özellikleri

1. Eski Anadolu Türkçesine paralel olarak Divan'da da /i/'li olan kelimeler,⁶ bugün Azerbaycan Türkçesinde kapalı /e/ (è) ile karşılanmaktadır (Ergin 1951: 294-295; Ergin 1981: 97-98):

di-mek “demek” (41/6), *gice* “gece” (24/2), *git-di* “gitti” (7/1), *giy-en* (29/T), *in-di* (21/2), *iriş-di* “erişti” (2/10), *ir-mez* “ermez”

⁶ Eski Anadolu Türkçesi metinleri üzerinde çalışan araştırmacılar, bu ünlünün /i/ mi kapalı /e/ mi okunması gerektiği hususunda hemfikir değildirler. T. Banguoğlu (1938: 39), M. Mansuroğlu (1958: 71) ve S. Çağatay (1977: VII) gibi araştırmacılar, Eski Anadolu Türkçesinde “esreli ye” veya “esre” ile yazılan ünlüyü kapalı /e/'li okurken Z. Korkmaz (1973: 105) ve F. K. Timurtaş (1994: 21-24) gibi araştırmacılar, bu konuda kuvvetli bir delilin bulunmadığını ileri sürerek aynı ünlüyü /i/'li okumayı tercih ederler.

(72/2), *işit-di* "işitti" (8/3), *it-mek* "etmek" (12/7), *vir-di* "verdi" (18/9), *yir+de* "yerde" (14/1).

2. Özellikle iç seslerde iki ünlü arasında olmak üzere çok defa /h/ < /k/ sü-reklileşmeleri görülür (Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 181):

hacan "ne zaman, ne zaman ki" (1/8); *açar* "akar" (69/3), *ahtıdı* "akıttı" (81/5), *baçam* "bakam, bakayım" (72/5), *çıhar* "çıklar" (24/2), *oşı* "oku" (66/4), *yaçar* "yakar" (23/6); *başsun* "baksın" (15/2), *yaşdı* "yoktu" (38/4), *yoşdur* "yoktur" (38/4) vb.

3. Özellikle ön seslerde olmak üzere, geniz ünsüzlerinin etkisiyle meydana gelen /m/ < /b/ genizleşmeleri (Ergin 1981: 98-99) görülür:

kimi << kip+i+n "gibi" (15/1), *maña* "bana" (36/1), *men* "ben" (53/3), *menden* "benden" (72/3), *meni* "beni" (73/4), *menli-gi* "benliği" (72/3), *menüm* "benim" (72/5), *mundan* "bundan" (7/4), *munı* "bunu" (91/7).

4. Bugün /y/- ile başlayan kelimelerde bolca örneğini gördüğümüz /y-/ düşmesi hadisesine (Ergin 1981: 90-91; Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 182), Hakîkî Divanı'nda sadece bir örnekte rastlanmaktadır. Örnekte /i/ ünlüsünün önünde ki /y/ ünsüzü düşmüştür:

itür-di "yitirmek" < *yitür-* (1/4).

5. Çağdaş Azerbaycan Türkçesindeki gibi (Ergin 1981: 108-109; Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 181) son seslerdeki /k/ ünsüzü, birden fazla heceli kelimelerde, kendisinden sonra gelen ön sesi ünlülü bir kelimenin etkisi olmaksızın yani ulama etkisi olmaksızın genellikle /ğ/ye döner:

ayruğ "başka" (58/2), *ırağ* (7/2), *kılmağ* (22/9).

6. Anadolu sahasında geçişsiz "yanmak" fiilinin geçişli karşılığı "yakmak" (Tuna 1986: 406) iken, burada "yandırmak"tır (örn. yandırdı "yaktı" 2/5). Günümüz Azerbaycan Türkçesinde de aynı kelime "yandıрмаğ" şeklindedir (Altaylı 1994: 1218).

7. {-(y)AndA} Azerbaycan Türkçesinde tipik bir birleşik zarf-fiil ekidir (Ergin 1981: 92-93). {-(y)XncA}, {-DXğX zaman/vakit} işlevinde zaman zarf-fiili olarak kullanılır:

düş-ende (54/4), *eyle-yende* (83/3), *gör-ende* (37/8), *yaz-anda* (85/4).

8. Olumsuz geniş zaman 1. teklik şahıs çekimleri için {-mAn} ve {-mAnAm} morfemleri kullanılır. Oğuz Türkçesine özgü olup Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde de görülebilen bu ekler, 19. yüzyıla kadar Azerbaycan sahasında kullanılmıştır (Ercilasun vd. 2006: 392-393):

bağ-manam "bakmam" (53/8), *bil-menem* "bilmem" (53/1), *di-menem* "demem" (65/1), *di-men* "demem" (67/1), *diyebil-men* "diyemem" (65/8), *iç-men* "içmem" (70/3).

9. Eski Anadolu Türkçesinde de gördüğümüz öğrenilen geçmiş zamanı karşılayan {-mXş+Am}, {-mXş} ve {-(U)pdUr} ekleri, zamanla Azerbaycan sahasına özgü morfepler hâlini almışlardır (Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 206-207). Burada dikkati çeken en önemli husus, Eski Anadolu Türkçesinde dar-düz ünlülü {-miş} ekinin düzlük-yuvarlaklık uyumuna girerek {-mXş} olmasıdır. Oysa, ekin yuvarlak ünlülü alomorfları Anadolu sahasında Osmanlı Türkçesinin sonlarına doğru ortaya çıkarak bugünkü çok şekillilik meydana gelmiştir (Ergin 2013: 300).

bil-miş+em "bilmişim" (58/11), *gör-müş+em* "görmüşüm" (58/8), *sor-muş+am* "sormuşum" (58/7), *teşbih kııl-mış+am* "benzetmişim" (37/2), *çek-miş* (12/2), *dağıl-mış* "dağılmış" (43/1), *vâsıl olmuş* "kavuşmuş, erişmiş" (96/5), *düş-üpdür* "düşmüş" (69/1), *kal-updur* "kalmış" (30/2).

10. Divan'da sadece bir yerde tasvir fiil türü olarak yeterli fiilin olumsuz çekimi vardır. Bu örnekte günümüz Azerbaycan Türkçesinde olduğu gibi "bil-" yardımcı fiili kullanılmış ve olumsuzluk eki bu fiilin üzerine getirilmiştir (İlker 1997: 140-141):

di-yebilme-n "diyemem" (65/8).

11. Divan'da Azerbaycan sahasına özgü bir şekilde 1. teklik şahıs zamiri için "men" kelimesi ve işaret zamiri için de "öz" kelimesi kullanılmıştır (Kartallıoğlu-Yıldırım 2007: 200-201):

men "ben" (26/7), *menüm* "benim" (28/2), *meni* "beni" (28/4), *maña* "bana" (24/1), *menden* "benden" (72/3); *öz* "kendi" (64/5), *özümü* "kendimi" (27/T), *özünü* "kendini" (66/5), *özün* "kendini" (75/5), *özine* "kendine" (89/2).

12. Hakîkî'nin dilindeki Türkçe söz varlığından büyük bir kısmı hâlihazırda Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde aynı ses yapısı ve aynı anlamla kullanılmaktadır. Bu söz varlığından az bir kısmı ise, her ne kadar Anadolu sahasında da yer almakla birlikte daha çok Azerbaycan sahası için karakteristiktir⁷. Aşağıya çıkardığımız bu kelimelerden bazıları, zaman içerisinde birtakım ses değişimleri geçirmişlerdir:

⁷ A. Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler* (2011: 252-253) adlı kitabında Anadolu sahasında bulunmayan veya Anadolu sahasından farklı anlamda olan Azerbaycan Türkçesi için karakteristik bir kelime listesi vermiştir.

ağ (> ağ) (89/6), *ağulu* (> ağulu) (65/11) , *ağ-* "akmak" (69/3), *ağıt-* "akıtmak" (81/6), *apar-* (57/8), *bağ-* "bakmak" (53/8), *bişür-* (> bişir-) "pişirmek" (46/3), *çığ-* "çıkma" (56/1), *dañ* (> dan) "tan, şafak, fecir" (50/5), *daş* "taş" (47/3), *görset-* "göstermek" (56/5), *haçan* (5/T), *hemîn* "bu" (35/3), *hemîşe* "daima" (45/2), *ırağ* (> irâğ) "irak, uzak" (64/5), *ilen* "ile, birlikte" (1/2), *itür-* (> itir-) "yitirmek" (1/4), *men* "ben" (13/5), *menlig+* "benlik" (72/3), *mundan* "bundan" (7/4), *munı* "bunu" (91/7), *od* "ateş" (24/2), *oğu-* (> oğu-) "okumak" (66/4), *ötrü* "ötürü" (32/T), *öz* "kendi" (64/5) , *özge* "başka" (29/6), *şorağ+* "sorularak öğrenilen şey, haber, bilgi" (89/3), *şîrîn* "tatlı" (14/3), *şol* (10/2), *tap-* "bulmak" (94/6), *tek* "gibi" (57/1), *teki* "gibi" (57/3), *tök-* "dökmek" (79/6), *tökül-* "dökmek" (8/7), *üzre* "üzere" (3/4), *yağ-* "yakmak" (76/8), *yandur-* (> yandır-) "yakmak" (12/3), *yoh* "yok" (13/4) vb.

C. Oğuz Türkçesi Haricî Türk Dili Özellikleri

1. Azerbaycan Türkçesinde bugün yükleme eki {+(n)X} şeklindedir (Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 195). Buna göre, ekteki /n/ ünsüzü, ancak ünlüyle biten isimlerden sonra getirilebilir. Ek, Hakîkî'nin dilinde ise, Doğu ve Kuzey Türkçesinde olduğu (Argunşah 2013: 120-121; Güner 2013: 193-195) gibi, hem ünlülerden hem de ünsüzlerden sonra {+nı} biçimindedir. Aynı durum buradaki kadar düzenli olmamakla birlikte Kadı Burhaneddin Divanı'nda da görülür (Ergin 1951: 304-305).

Ek, genellikle yuvarlak ünlülü kelimelere aslî dar-düz şekliyle gelerek dudak uyumunu ihlâl eder; ancak bir örnekte ek, yuvarlak ünlülü kelimeye yuvarlak ünlülü getirilerek uyuma sokulmuştur:

bağrum+nı "bağırımı" (81/7), *hilkat-ı'âlem+ni* "âlemin yaratılışını" (59/8), *karârum+nı* "kararımı" (57/8). *mu+nı* "bunu" (91/7); *bu+nu* (65/6).

2. Tarihî ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde "bu" işaret zamirinin hâl ekli çekimlerinde kelimedeki genizleşme görülmez; kelimenin ön sesi /b-/lidir (Ergin 1951: 309; Ergin 1991: 454; Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 201). Ancak, Divan'da kelimenin ön sesi Çağatay ve Kıpçak Türkçesinde olduğu gibi /m-/ye dönmüştür.

munı "bunu" (91/7), *mundan* "bundan" (7/4)

Konuya dair örnekler, Çağatay Türkçesinde (Argunşah 2013: 137) "munı" ve "mundın ~ munuñdın"; Kıpçak Türkçesinde (Güner 2013: 269) "munı ~ munu ~ bunu ~ bunu" ve "bundan ~ mundan ~ mundın" şekillerindedir.

3. Divan'da sadece bir örnekte Doğu ve Kuzey Türkçesinde olduğu gibi istek kipinin 1. teklik şahıs çekiminde {+men} morfemi kullanılmıştır:

yan-a men "yanam, yanayım" (5/T)

İstek kipinin 1. teklik şahıs çekiminde şahıs eki Çağatay Türkçesinde (Argunşah 2013: 170-171) ve Kıpçak Türkçesinde (Güner 2013: 242) {+mèn} morfemi ile karşılaşılır. Ekin bu lehçelerdeki kullanımına birkaç örnek:

bol-ğa-mèn "olam, olayım", *üle-ge-mèn* "paylaşayım", *ay-a-mèn* "söyleyeyim", *bol-a-mèn* "olayım", *yaz-a-mèn* "yazayım" (Argunşah 2013: 170-171); *yaza mèn* "Yazayım" (İN 3r) (Güner 2013: 242).

Oysa tarihî ve çağdaş Azerbaycan Türkçesinde istek kipinin 1. teklik şahıs çekiminde daima {+m} eki kullanılır (Ergin 1951: 319-320; Ergin 1991: 465; Kartallıoğlu ve Yıldırım 2007: 208-209).

Sonuç

Eski Anadolu Türkçesi yazı dilinin bir kolu olarak XIV. yüzyıldan itibaren (coğrafi farklılıkların da etkisiyle) bazı Azeri ağız özelliklerinin yazı diline geçmesi sonucunda Erken Azeri Türkçesi meydana gelmeye başlamıştır (Gülsevin 1986: 77).

M. Ergin, *Azerî Türkçesi* (Ebru Yayınları, İstanbul 1981) adlı kitabında Anadolu ve Azerbaycan sahaları arasındaki dil farklılıkları için şöyle der: "Azeri ve Osmanlı sahaları arasındaki farkların ilk belirtileri Eski Anadolu Türkçesi devresinde başlamış, Osmanlıca içinde farklılaşma gitgide belirli hâle gelerek kesinlik kazanmış, nihayet bugünkü ayrılıklar meydana gelmiştir. Demek ki iki saha arasındaki en geniş farklar bugünkü ayrılıklardır. Bu ayrılıklar, eskiye gittikçe, tabii, her bakımdan, hem konuşma dili ve yazı dili bakımından, hem de miktar bakımından azalır" (1981: VIII). XV. yüzyılda tarihî Azerbaycan edebiyatının en önemli mümessillerinden biri olan Mirza Cihânşâh Hakîkî'nin dili üzerine yaptığımız tespit ve tahliller göstermektedir ki, M. Ergin'in söylediği bu sözler son derece isabetlidir. Zira şairin dili, her ne kadar Azerbaycan Türkçesine has bir takım fonetik, morfolojik ve leksik özellikler (%26.6) taşısa da, her ne kadar bazı Oğuz Türkçesi harici ögeler (%6.6) içerse de ekseriyetle (%66.6) çağdaşı Anadolu şairlerinin dili gibidir.

KAYNAKÇA

- 📖 Alemdârî, Fîrûz Refâhi. *Mîrzâ Cihânşâh Hakîkî Dîvân-ı Fârisî-Türkî*. Tahran, 1385.
- 📖 Altaylı, Seyfettin. *Azerbaycan Sözlüğü*. C.I-II. İstanbul: MEB, 1994.
- 📖 Argunşah, Mustafa. *Çağatay Türkçesi*. İstanbul: Kesit, 2013.
- 📖 Banguoğlu, Tahsin. *Altosmanische Sprachstudien zu Süheyl ü Nevbahar. Breslau, 1938*.
- 📖 Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 Çağatay, Saadet. *Türk Lehçeleri Örnekleri*. Ankara: DTCF, 1977.
- 📖 Değirmençay, Veyis. *Karakoyunlu Hükümdarı Cihânşâh ve Farsça Şiirleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2004.
- 📖 Demirci, Jale. *Cihânşâh Haķîkî Dîvânı*. Ankara: Onur, 2010.
- 📖 Ercilasun, Ahmet Bican, ve ark. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil-Basit Çekim*. Ankara: TDK, 2006.
- 📖 Ercilasun, Ahmet Bican. *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ, 2011.
- 📖 Ergin, Muharrem. “Kadı Burhaneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi.” *TDED*. IV/3. (1951): 287-327.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Azeri Türkçesi*. İstanbul: Ebru, 1981.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Dede Korkut Kitabı, II*. Ankara: TDK, 1991.
- 📖 Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak, 1991.
- 📖 Gemalmaz, Efrasiyap. “Standart Türkiye Türkçesi (STT)’ni İlgilendiren Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar.” *Standart Türkiye Türkçesi (STT) İle İlgili Yazılar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, 1994.
- 📖 Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. I-II. Ankara: TDK, 2011.
- 📖 Gülsevin, Gürer. *Türkoloji Kaynakları ve Bibliyografyası*. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 5, Malatya, 1986.
- 📖 Güner, Galip. *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit, 2013.
- 📖 Xudiyev, Nizami. *Azerbaycan edebi dili tarihi*. Ankara, 1997.
- 📖 İlker, Ayşe. *Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde Fiil*. Ankara: TDK, 1997.
- 📖 Kartallıoğlu, Y., ve H. Yıldırım. “Azerbaycan Türkçesi.” *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Akçağ, 2007. 171-230.
- 📖 Korkmaz, Zeynep. *Marzubân-nâme Tercümesi*. Ankara, 1973.
- 📖 Macit, Muhsin. “Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri.” *Bilig*. 13 (2000): 9-19.

- 📖 Macit, Muhsin. *Karakoyunlu Hükümdârî Cihânşâh ve Türkçe Şiirleri*. Ankara: Grafiker, 2000.
- 📖 Mansuroğlu, Mecdut. *Sultan Veled ve Türkçe Menzumeleri*. İstanbul, 1958.
- 📖 Seferli, Eliyar, ve ark. *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 2, Azerbaycan Türk Edebiyatı-II*. Ankara, 1993.
- 📖 Sertkaya, Osman Fikri. "Bolsunğıl Tep Tediler." *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1988*. Ankara: TDK (1996): 135-142.
- 📖 Sümer, Faruk. "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış." *TTK Belleten* 21. 83 (1957): 429-447.
- 📖 *Yeni Tarama Sözlüğü*. Dzl. Cem Dilçin. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983.
- 📖 Timurtaş, Faruk Kadri. *Eski Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Enderun, 1994.
- 📖 Tuna, Osman Nedim. "Türkçede Transtive-Causative 'Geçişli-Ettirgen' Fiiller, Bunlarla İlgili Morfoloji ve Öğretim Meselelerinin Çözümü." *TDED XXIV-XXV*. (1980): 381-428.
- 📖 Yıldız, Osman. "Ahvâl-i Kıyâmet'te Dudak Uyumu." *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ed. Doç. Dr. Mehmet Dursun Erdem ve Doç. Dr. Ali Akar 5.1 (2010): 105-136.
- 📖 Yıldız, Osman. "Birleşik Kelimelerde Görülen Fonetik Hadiseler, Terimleri, Tanımları Ve Örneklerinin Tasnifi Üzerine." *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Ed. Prof. Dr. Mehmet Dursun Erdem ve Doç. Dr. Mehmet Turgut Berbercan 10.8 (2015): 7231-7252.
- 📖 <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/>, 27. 11. 2017.